

OVERZICHT VAN HET ONDERZOEK NAAR DE BELGISCHE VRIJMETSELARIJ IN DE 19de EEUW

door

Els WITTE

Gewoon hoogleraar Vrije Universiteit Brussel

Het dient nauwelijks nog beklemtoond dat de historische kennis van de vrijmetselarij in de 19de eeuw op verschillende vlakken relevant is. Het wetenschappelijk onderzoek naar de maçonnerie is er immers op gericht de genetische geschiedenis en de evolutie van de organisatie, haar wetten, gebruiken, symbolen en waarden te kennen. Voor een lid is het van belang te weten in welke organisatie hij of zij functioneert : een ruimere kennis van de historische achtergrond en meer bepaald van deze van het recentere verleden draagt daartoe zeker bij. Maar ook als sociaal fenomeen is de maçonnerie de moeite waard om onderzocht te worden. Het geëigende normenstelsel maakt de orde voor de sociologische en psychologische benadering van het organisatiewezen bijzonder interessant. Uitermate groot is bovendien de inbreng van de Belgische maçonnerie in het 19de-eeuwse moderniseringsproces geweest. Als geen andere stimuleerde ze de secularisering van de toenmalige samenleving. En als katalysator van het desbetreffende sociale en politieke optreden, én als verspreidster van dit ideeëngoed bezat ze een reële impact. Ze was een typisch exponent van die burgerlijke lagen die de lekenstaat propageerden en beïnvloedde in die hoedanigheid sterk het burgerlijke parlementaire bestel (1). Redenen te over dus om een balans op te maken van het onderzoek dat reeds naar deze aspecten verricht werd.

(1) Zie o.m. E. WITTE, "De vrijmetselarij als politieke factor in het 19de-eeuwse censitaire België", *Een eeuw vrijmetselarij in onze gewesten 1740-1840*, Brussel, ASLK, 1983, pp. 58-65; IDEM, "La franc-maçonnerie, facteur politique dans la Belgique censitaire du XIXe siècle", *Un siècle de franc-maçonnerie dans nos régions, 1740-1840*, Bruxelles, CGER, 1983, pp. 58-64.

Bij een poging om deze bevindingen in een kort overzicht samen te bundelen, stoot men logischerwijs op de vaststelling dat er een sterk parallellisme bestaat met de karakteristieken van de contemporaine geschiedenis in het algemeen. Tot vóór de Tweede Wereldoorlog, en feitelijk mag men stellen tot vóór de jaren 1960, treft men weinig of geen wetenschappelijk onderzoek aan. Op enkele uitzonderingen na, blijft het terrein volkomen braak liggen. De eigenlijke doorbraak heeft pas plaats vanaf het midden van de zestiger jaren : naast de totstandkoming van een paar fundamentele bijdragen, gaat de aandacht ook naar de ontsluitingsliteratuur. Van dan af treedt er vervolgens een versnelling op die zich tot op heden doorzet, zodat het op dit ogenblik mogelijk is een zekere substantie aan te duiden in de bestaande literatuur.

Zoals dit voor elk overzichtsartikel geldt, zo is het ook in dit geval niet doenlijk op alle facetten in te gaan. In de ruimte beperken we ons dan ook tot specifieke studies met betrekking tot de Belgische maçonnerie. Buitenlandse werken waarin België occasioneel vermeld wordt, blijven achterwege. De Franse periode (1789) dient als terminus a quo; de Eerste Wereldoorlog als eindpunt. Wegens de specificiteit van het onderwerp en onze geringe onderlegdheid terzake, wordt er weinig aandacht besteed aan de rituele aspecten van het maçonnieke gebeuren. Om dezelfde redenen richt onze belangstelling zich slechts op de dominante stroming, de zgn. blauwe maçonnerie en betrekken we er de "hogere graden" niet bij. De anti-maçonnieke actie is een dermate veel omvattend verschijnsel met een heel eigen problematiek, zodat we dit onderwerp eveneens terzijde lieten. In het kader dat we aldus afbakenden, pogen we achtereenvolgens een beknopte voorstelling te geven van het bestaande bronnenmateriaal en de mogelijkheden tot exploitatie. Bewarings-, inventarisatie en consultatieproblemen m.b.t. de archivalia komen eveneens aan bod, gevolgd door een pleidooi voor meer secundaire literatuur en voor wetenschappelijke bronnenpublicaties. In de introductie op de literatuur worden dezelfde problemen van heuristische aard behandeld, waarna de hoofdlijnen in de historiografische ontwikkeling worden aangeduid. De bestaande wetenschappelijke produktie wordt vervolgens thematisch benaderd. Algemene syntheses worden onderscheiden van monografieën en biografische werken, terwijl voor de studies over de wisselwerking met de maatschappij verschillende sociaal-politieke deelgebieden als uitgangspunt worden genomen. Een summier evaluatie van het verrichte werk in vergelijking met de stand van het onderzoek in de contemporaine geschiedenis ten aanzien van probleemstelling en methode, sluit dit overzicht af.

I. HET BRONNENMATERIAAL

Vooraleer in te gaan op de diverse bronnensoorten die de vrijmetselarij in de 19de eeuw produceerde (2), moet er gewezen worden op zowel het handschriftelijke als het gepubliceerde karakter van deze documenten. In de vorige eeuw was het namelijk gebruikelijk dat belangrijk geachte stukken in drukvorm verschenen. De oplage was echter meestal beperkt, zodat deze druksels even waardevol en even moeilijk te vinden zijn als de originelen. Elke maçonnieke bronsoort kent dergelijke publikaties. Dit geldt in de eerste plaats voor de documenten die op de interne organisatie van de loges en obediënties slaan, zoals de statuten, de wetten en de reglementen. Aangezien ze het morele en sociale gedrag van de leden regelen en de logediscipline en etiquette vastleggen, dragen ze er in sterke mate toe bij het onderliggende waardensysteem te achterhalen. Waardevolle gegevens om de sociale samenstelling van de loges te reconstrueren treft men vooral aan in de ledenlijsten. Elke werkplaats was jaarlijks verplicht een dergelijke lijst op te stellen ten behoeve van de grootmacht. Ze diende inlichtingen te verstrekken met betrekking tot het beroep, geboortejaar en -plaats en de maçonnieke carrière van de betrokkene. Tot het midden van de eeuw werden deze "tableaux" frequent gepubliceerd. De vijandige opstelling vanwege de katholieken verplichtte de loges daarna behoedzamer te werk te gaan, zodat de onderzoeker voor de tweede helft van de eeuw uitsluitend aangewezen is op de in veel mindere mate bewaarde registers. Gegevens van sociale aard treft men ook aan in de boekhouding en de rekeningen van loges en grootmachten. Ze bevatten immers precieze informatie over de financiële verplichtingen (lid- en initiatiegelden), tempel-lokalen, ceremonies, feestelijkheden, etc. Eersterangsbronnen voor de reconstructie van de maçonnieke werkzaamheden zijn uiteraard de notulen van de zittingen, vooral wanneer de secretaris voor zeer gedetailleerde verslagen zorgde. Niet alleen kan men via deze "tracés" nauwkeurig de evolutie van de organisatie schetsen, maar ook voor de kennis van de ideologische, morele en politieke aspecten zijn ze van fundamenteel belang. Men kan er namelijk duidelijk uit opmaken

(2) Dit overzicht is hoofdzakelijk gebaseerd op de introducties van de twee volgende referentiewerken : H. DE SCHAMPHELEIRE, E. WITTE, F.V. BORNE, *Bibliografische bijdrage tot de geschiedenis der Belgische Vrijmetselarij, 1798-1855 - Essai bibliographique relatif à l'histoire de la franc-maçonnerie belge, 1798-1855*, Leuven, 1973; E. WITTE & F.V. BORNE, *Documents relatifs à la franc-maçonnerie belge du XIXe siècle, 1830-1855*, Louvain-Paris, 1973 (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers 69). Zie ook : P. VAN DEN EECKHOUT & E. WITTE, *Bronnen voor de studie van de hedendaagse Belgische Samenleving*. Brussel, 1986, pp. 494-503 (V.U.B.-Studiecentrum voor de Informatiebronnen betreffende de maatschappijwetenschappen).

welke verschillende stromingen er in de werkplaatsen aanwezig waren, hoe deze zich tot elkaar verhielden en hoe er op de invloeden uit de samenleving gereageerd werd. In conflictsituaties levert deze bronsoort bijzonder veel en indringende informatie op. Ook voor de analyse van de gedragingen en de attitudes van de 19de-eeuwer zijn deze "Livres d'Architecture" zeer waardevol. Dit geldt trouwens nog in hogere mate voor de tijdens de zittingen gehouden redevoeringen. Telkens wanneer de vergadering een plechtig karakter bezat of het "bouwstuk" een zekere draagwijdte had, publiceerde men meestal deze discours. Voor lijkredes, die ook op biografisch vlak interessant kunnen zijn, was dit zelfs zeer dikwijls het geval. Discussies over principiële thema's en ideologisch geladen onderwerpen werden bovendien meermaals voorbereid door ad hoc-commissies. De soms uitvoerige rapporten die deze commissies opstelden, vormen dan ook wezenlijke aanvullingen bij de notulen van de zittingen. De correspondentie gericht aan of ontvangen van de eigen leden, de andere loges of de grootmachten bezit ditzelfde karakter. Dat sommige stukken uit deze correspondentie eveneens in drukvorm verschenen, bewijst welk belang men er kon aan hechten. De jaarboeken die de obediënties publiceerden bevatten eveneens cruciale gegevens : naast de verslagen van belangrijke vergaderingen, met inbegrip van de commissiezittingen, geven ze eveneens jaarlijkse activiteitenverslagen van de loges die tot de obediëntie behoorden. Ten slotte kan evenmin het belang ontkend worden van de maçonnieke periodieken die in de 19de eeuw het licht zagen en uitgegeven werden door individuele maçons, loges of grootmachten.

In principe mag men verwachten dat dit gediversifieerde bronnenmateriaal in elke werkplaats of obediëntie aanwezig is. De praktijk wijst helaas uit dat deze verwachtingen ongegrond zijn (3). In tegenstelling tot bijvoorbeeld Nederland, is er bij ons in het verleden geen enkele centraliserende werking uitgegaan van de grootmacht ten einde de maçonnieke archieven te bewaren. Alles werd dus aan het toeval overgelaten. Bestond er in een werkplaats belangstelling voor het archivalische patrimonium, dan leidde zulks doorgaans tot goed geconserveerde en vrij volledige reeksen. De Luikse loge "La Parfaite Intelligence et l'Etoile Réunies", de Bergense "Parfaite Union", de Antwerpse "Les Elèves de Thémis", de Vervierse "Les Philadelphes et le Travail Réunis" en de werkplaats "Les Amis de la Parfaite Intelligence" van Hoei behoren alle in meerdere of mindere mate tot deze categorie. In sommige andere ateliers zoals de

(3) Als basis voor deze bevindingen diende de ervaring opgedaan tijdens het onderzoek ten behoeve van de in noot 2 vermelde werken.

Brusselse "Amis Philanthropes" en "Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès", "L'Indivisible" te Spa en "La Persévérance" te Antwerpen, werden voor bepaalde periodes de registers met de notulen en de ledenlijsten bewaard. Loges met zeer weinig of helemaal geen archief zijn echter geen zeldzaamheid. Het archief van werkplaatsen die ophielden te bestaan, kwam bij de grootmacht terecht, zodat men in principe zowel bij het Groot Oosten als bij de Suprême Conseil — de grootmacht voor de "hogere graden" — fondsen uit de 19de eeuw kan terugvinden.

De maçonnieke archieven uit de vorige eeuw ondergingen in het algemeen het lot dat zovele bronnen uit privé-organisaties te beurt viel : meermaals zagen de tijdgenoten er het nut niet van in ze te bewaren, er werd zo weinig belang aan gehecht zodat ze door de loge zelf niet geconserveerd werden, ze verhuisden naar kelders en zolders, verdwenen in privé-handen, kwamen zo in het al dan niet commerciële circuit van privé-verzamelaars terecht, in weer andere gevallen werden ze vernietigd, terwijl de oorlogsperiodes eveneens funest waren voor sommige collecties. De anti-maçonnieke actie van de Duitse bezetter en zijn collaborateurs richtte tijdens de Tweede Wereldoorlog zeer veel schade aan. Is de balans op het vlak van de bewaring dus geenszins positief, toch valt er recentelijk een gunstige kentering te bespeuren. Niet alleen ontstond er in de verschillende loges met een 19de-eeuws verleden belangstelling voor deze oude fondsen, maar er werden ook overkoepelende initiatieven genomen. Zo werd er in het begin van de jaren 1970 langs de zijde van het Groot Oosten een "Centre de Documentation" opgericht en dat het "Institut d'Histoire du Christianisme" van de U.L.B. sinds kort zijn aandacht ook toespitst op de maçonnieke documentatie hoort eveneens thuis in deze context.

De weg die nog af te leggen valt, is echter lang. Daarom mag de onderzoeker zich bijzonder gelukkig prijzen dat er ook in het buitenland en in de academische wereld aandacht besteed wordt aan de Belgische maçonnieke archieven. Zo bezit de bibliotheek van het Nederlandse Groot Oosten materiaal met betrekking tot de periode van het Verenigd Koninkrijk evenals een uitgebreide en veelzijdige collectie van almanakken, jaarboeken, periodieken en andere druk-sels. De archieven afkomstig van de Grand Orient de France kwamen in de Parijse "Bibliothèque Nationale" terecht en vormen er een fonds dat voor onze gewesten in de "Franse periode" van ongemeen belang is. Elke loge uit die periode bezit er een eigen dossier dat ook veel eigentijdse gedrukte documenten bevat. Interessant bronnenmateriaal uit de collectie van grootmeester G. de Stassart bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. De secretaris van het Bel-

gische Groot Oosten G. de Jonghe en de Brusselse verzamelaar Stevens zorgden ervoor dat de maçonnieke verzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek "Albertina" eveneens de moeite waard zijn. Maar ook een aantal stadsbibliotheken of -archieven kwamen in het bezit van maçonniek bronnenmateriaal. Antwerpen, Luik en Oudenaarde leveren hiervan sprekende voorbeelden, evenals de Gentse universiteitsbibliotheek trouwens. De intense anti-maçonnieke bedrijvigheid van de katholieken had anderzijds tot gevolg dat ook sommige katholieke instellingen bronnenmateriaal in hun bezit hebben en ze dit ook doorgaans toegankelijk maken. Dit geldt onder meer voor het Mechelse aartsbisdom en het bisdom Brugge. De UCL-bibliotheek is zo in het bezit gekomen van een rijk fonds, afkomstig van de secretaris van het "Comité directeur de la ligue anti-maçonnique", Brifaut. Het bevat zowel handgeschreven archiefstukken als gepubliceerd materiaal.

De bewaringsproblemen die zich ten aanzien van de maçonnieke archieven stellen, laten begrijpelijkerwijs hun sporen na op het vlak van de classificatie en de inventarisatie. De openbare fondsen zijn er over het algemeen nog het best aan toe, aangezien er kan worden teruggevallen op de bestaande inventarissen. In het geval van de papieren van G. de Stassart beschikt men zelfs over een zelfstandige inventaris (4). Wordt het archief in de loge zelf bewaard, dan hangt het volledig van de plaatselijke initiatieven af of men tot classificatie en inventarisatie overgaat. De Luikse situatie is in dit opzicht uniek. Een van de leden, een zekere Henet, stelde een uitzonderlijk uitvoerige inventaris van het 19de-eeuwse archief op. Elders moet men zich meestal behelpen met summiere richtlijnen of is er helemaal geen sprake van classering. De laatste jaren komt ook hierin verandering en nemen historici-leden al eens de taak van archivaris op zich, wat zeker tot gunstige resultaten leidt.

Voor wat het gedrukte materiaal betreft, zijn de mogelijkheden iets groter. De openbare bibliotheken legden weliswaar zelden een aparte catalogus aan voor hun maçonniek fonds, maar men kan de druksels wel gemakkelijk terugvinden in de algemene catalogi. Voor de gepubliceerde documenten, verschenen tussen 1798 en 1855, kan men bovendien beroep doen op de "Bibliografische bijdrage tot de geschiedenis der Vrijmetselarij" (5), die de referenties van de druksels systematisch opgeeft, deze annotteert en ook telkens de bewaarplaats

(4) M.-R. THIELEMANS, *Inventaire des archives du baron de Stassart. I. Correspondance reçue par le baron de Stassart*, Bruxelles, Académie Royale de Belgique, 1971.

(5) H. DE SCHAMPHELEIRE, E. WITTE, F.V. BORNE, *Bibliografische bijdrage...*, passim.

verstrekt. Dit referentiewerk slaat hoofdzakelijk op de door de loges en obediënties uitgegeven documenten en in geringere mate op deze uitgaande van de individuele maçons. Voor zover het maçonnieke periodieken betreft, kan men terecht in een onlangs opgestelde "Catalogue collectif" (6).

Maar hoe nuttig deze hulpinstrumenten ook mogen zijn, ze stellen evenmin de onderzoeker in staat een globaal beeld te verkrijgen van het beschikbare archiefbestand. De hoogste prioriteit moet m.i. dan ook verleend worden aan het repertoriëren, het classificeren en inventariseren van het bronnenmateriaal. Het onderzoek zal inderdaad pas effectief van start kunnen gaan wanneer men over een gedetailleerd bronnenoverzicht zal beschikken dat aan de meest voor de hand liggende wetenschappelijke vereisten beantwoordt.

Tot zolang deze lacune niet opgevuld is, vervullen wetenschappelijke bronnenpublicaties vanzelfsprekend een eersterangsrol. De frequentie waarmee naar een uitgave als de "Documents relatifs à la Franc-Maçonnerie belge du XIXe siècle" (7) verwezen wordt, bewijst zulks alleszins. In deze 800 pagina's tellende bronnenpublicatie, die ondertussen al meer dan 13 jaar oud is, werden de toen beschikbare bronnen met betrekking tot de periode 1830-1855 chronologisch gerangschikt opgenomen. De hoofdaandacht gaat daarbij naar teksten die de wisselwerking met de maatschappij aangeven, maar de publicatie bevat ook informatie over interne maçonnieke kwesties en verstrekt identificatiegegevens over de geciteerde maçons, organisaties, periodieken en historische gebeurtenissen. Maar ook uitgaven die slechts één bronsoort tot onderwerp hebben (ledenlijsten bv.) bewijzen hun nut. Voor de Gentse loges tijdens het Empire en het Verenigd Koninkrijk werd een dergelijke lijst aangelegd (8), die 752 maçons identificeert met de hulp van gegevens uit de "tableaux" en aangevuld met data uit demografische, sociale, fiscale en politieke

(6) M.-E. LEMAIRE, *Les publications périodiques maçonniques et antimaçonniques belges. Essai de catalogue collectif*, gestencilde verhandeling, Institut supérieur d'études sociales de l'Etat à Bruxelles. Section Bibliothécaires et documentalistes, 1982 (een exemplaar berust op het Wettelijk Depot van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel).

(7) E. WITTE, avec la collaboration de F.V. BORNE, *Documents relatifs à la franc-maçonnerie belge...*

(8) H. DE SCHAMPHELEIRE, E. WITTE, m.m.v. F.V. BORNE, "Vrijmetse-laars te Gent tijdens het Empire en de Hollandse periode (1804-1824)", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXV, 1971, pp. 1-137.

bronnen. Om de sociale samenstelling van de Gentse vrijmetselarij te kennen, is een dergelijke uitgave uiteraard zeer bruikbaar. Maar zelfs wanneer de uitgave niet op een systematische wijze geschiedt, dan nog is het, in de huidige stand van het onderzoek, erg handig wanneer oorspronkelijk bronnenmateriaal opgenomen wordt in literatuurstudies. De voetnoten van J. Bartiers werken (9) zijn in dit opzicht zeer belangrijk, terwijl een auteur als R. Desmed zowel in de tekst als in het notenapparaat lange citaten weergeeft (10) en A. Simon in zijn "Aspects de l'Unionisme" (11) eveneens maçonnieke documenten publiceert.

II. LITERATUUROVERZICHT

Met de ontsluiting van de primaire literatuur over de 19de-eeuwse maçonnerie is het alleszins beter gesteld, dan met deze van het bronnenmateriaal. Dat er een groot kwantitatief verschil tussen beide bestaat, houdt daar natuurlijk verband mee. We zegden het immers al : de wetenschappelijke bestudering van het maçonnieke fenomeen verkeert nog in een embryonale fase. Pas in 1968 werd door het "Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis" het initiatief genomen om ook de vrijmetselarij te betrekken in een oriënterend bibliografisch overzicht. J. Bartier werd met deze taak belast die tot het bijeenbrengen van een twintigtal titels aanleiding gaf (12). De auteurs van de reeds geciteerde "Bibliografische bijdrage tot de geschiedenis der Belgische Vrijmetselarij" paktten het vijf jaar later systematischer aan en gaven met betrekking tot de eerste helft van de 19de eeuw 150 titels op (13). Dat deze bibliografie nodig aangevuld dient te worden, is evident. Met de hulp van de jaarlijkse "Bibliographie de Belgique" (14) is dit echter geenszins ingewikkeld,

(9) Men vergelijkte met de artikels van J. Bartier geciteerd in noten 28, 43, 58, 61 en 62.

(10) Men vergelijkte met de artikels van R. Desmed geciteerd in de noten 60, 67.

(11) A. SIMONS, *Aspects de l'Unionisme. Documents inédits, 1830-1857*, Wetteren, 1958, pp. 100-110.

(12) J. BARTIER, "Anticléricalisme, laïcité et rationalisme en Belgique au XIXe siècle. Orientation bibliographique", *Colloque "Sources d'histoire religieuse en Belgique"*. *Epoque contemporaine*, Louvain-Paris, 1968, pp. 46-63. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers 54).

(13) H. DE SCHAMPHELEIRE, E. WITTE, F.V. BORNE, *Bibliografische bijdrage...*, pp. 31-49.

(14) R. VAN EENOO (éd.), "Bibliographie de l'histoire de Belgique. Bibliografie van de geschiedenis van België", *Revue belge de philologie et d'histoire. Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1974.

gezien dit werkinstrument een aparte rubriek "Vrijmetselarij" introduceerde. Aan het slot van zijn artikel "L'implantation et l'expansion de la Franc-Maçonnerie à Bruxelles et en Wallonie des origines à 1980" bezorgde J. Hoebanx ons recentelijk een zeer handig bibliografisch overzicht (15), waarbij men het enkel maar kan betreuren dat de studies over de Vlaamse maçonnerie erin ontbreken.

Bewarings- en consultatieproblemen stellen zich eveneens in veel minder mate ten aanzien van de primaire literatuur. Voor de overgrote meerderheid van de gevallen kan men in de bibliotheek van het Nederlandse Groot Oosten terecht, terwijl de belangrijkste bijdragen terug te vinden zijn in de "Albertina" Bibliotheek en de universitaire bibliotheken van Brussel, Luik en Gent. Slechts voor een klein gedeelte van het literatuurbestand dient men dus beroep te doen op maçonnieke bibliotheken. Op enkele uitzonderingen na, bezitten de reeds vermelde loges en obediënties met een rijk archiefdepôt doorgaans ook een interessante handbibliotheek.

In aansluiting bij de trend die de geschiedschrijving in de 19de eeuw in het algemeen kenmerkte, zette de vrijmetselarij zeer weinig tijdgenoten tot historiografische arbeid aan. In een paar loges trof men weliswaar een paar amateur-historici aan — Dwelshauwers-Dery in Luik en Cordier in Bergen bijvoorbeeld — die in eigen beheer of in dat van hun werkplaats, feitenreconstructies uitgaven, hoofdzakelijk gebaseerd op parafraseringen van een aantal archiefstukken (16). Wegens de intensiteit van het klerikaal-antiklerikale conflict, bleef de verspreiding van deze werken tot de eigen kring beperkt, terwijl er in de "profane" wereld, met uitzondering van de anti-maçonnieke activiteiten, nauwelijks belangstelling voor het onderwerp bestond. Tegen het einde van vorige eeuw werd door deze amateur-historici een zeldzaam hoogtepunt bereikt. De Brusselse werkplaats "Les Amis Philanthropes" kende in de persoon van L. Lartigue een bijzonder ijverig en erudiet archivaris die een gedetailleerde kroniek van de voornaamste logegebeurtenissen opstelde (17). In "Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès" volgde O. Hennebert hem na (18),

(15) J.-J. HOEBANX, "L'implantation et l'expansion de la Franc-Maçonnerie à Bruxelles et en Wallonie des origines à 1980", *Hommages à la Wallonie. Mélanges d'histoire, de littérature et de philologie wallonnes offerts à M.A. Arnould et P. Ruelle*, Bruxelles, 1981, pp. 317-320.

(16) V. DWELSHAUWERS-DERY, *Histoire de la Franc-Maçonnerie à Liège avant 1830*, Bruxelles, 1879, 88 p.

(17) L. LARTIGUE, *Loges des Amis Philanthropes à l'Orient de Bruxelles. Précis historique. Première partie*, Bruxelles, 1893, 183 p.

(18) O. HENNEBERT, *Aperçu de l'histoire de la loge des Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis à l'Orient de Bruxelles depuis sa fondation en 1782 jusqu'à l'heure actuelle. Rédigé d'après les documents authentiques*, Bruxelles, 1892, 113 p.

zonder echter dezelfde kwaliteit te bereiken. Zijn kroniek vormt een minder goed geconstrueerd verhaal, maar is wegens de opgave van precies feitenmateriaal nog steeds even bruikbaar als het werk van Lartigue. Voor studies die verder gaan dan de opsomming van evenementen en inzicht in de historische ontwikkeling trachten te geven, moet men echter wachten tot het Interbellum. De rol van F. Clément is daarbij cruciaal geweest. Aan hem danken we verschillende bijdragen, waaronder een uitstekende synthese die door de Suprême Conseil kort na de Tweede Wereldoorlog werd uitgegeven en waarin de grote lijnen in de 19de-eeuwse evolutie treffend worden aangegeven (19). Dat deze studies op degelijk archiefonderzoek berusten, voelt men op iedere bladzijde aan. Geen van zijn navolgers uit die periode slaagden erin dit peil te evenaren.

Toen in de periode 1960-1970 de contemporaine geschiedenis doorbrak in de Belgische universitaire wereld en ook de politieke geschiedenis van de 19de eeuw een vaste plaats in de historiografie verwierf, werd de vrijmetselarij opgenomen in deze stroming. Als contemporanist en ULB-hoogleraar vervulde J. Bartier in deze doorbraakbeweging een echte pioniersrol. Geïnteresseerd in de 19de-eeuwse linkse bewegingen, concentreerde hij zich op thema's die ook de band naar de maçonnerie legden. Hij publiceerde deze detailstudies zowel in historische vakbladen als in wetenschappelijke of vulgariserende tijdschriften. Zijn bijdragen verschenen niet enkel in "La Revue de l'ULB", "La Pensée et les Hommes", maar ook in "Revue d'histoire militaire", "Risorgimento" en "La Revue Nouvelle" (20). Vanuit het "Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis" stimuleerde de Gentse hoogleraar J. Dhondt eveneens het onderzoek. De reeds vermelde bibliografische oriëntatie en de bronnenpublicatie werden beide in de "blauwe reeks" van het I.C.H.G. opgenomen (21), terwijl het onderwerp aan het Gentse seminarie bestudeerd werd. Ondertussen was de V.U.B. tot stand gekomen en werden er ook vanuit die instelling initiatieven genomen. Mede dank zij de steun van de Faculteit der Letteren kwam de reeds geciteerde "Bibliografische bijdrage" in 1973 tot stand (22). De kring "Vrij Onderzoek" publiceerde het jaar daarop een bundel over de vrij-

(19) F. CLEMENT, *Histoire de la Franc-Maçonnerie belge au XIXe siècle. Première partie. De 1800 à 1850. Deuxième partie. De 1850 à 1900*, Bruxelles, Suprême Conseil de Belgique, 1948-49.

(20) Cfr. infra, voetnoten 43, 53, 58, 61, 62.

(21) Cfr. infra, voetnoten 2 en 12.

(22) Cfr. infra, voetnoot 2.

metselarij, waarin de 19de eeuw aan bod kwam (23) en in 1976 richtte het "Centrum voor de Studie van de Verlichting" een colloquium in, gewijd aan "Klasse en ideologie in de Vrijmetselarij". De acta van dit colloquium bevatten eveneens studies over de 19de eeuw (24). Een aantal andere plaatselijke initiatieven moeten in deze periode eveneens vermeld worden. Zo interesseerde de Nederlander S.J. Wijne zich voor de Belgische maçonnerie vóór en rond 1830 en publiceerde hij enkele van zijn bevindingen in het maçonnieke tijdschrift "Thoth" (25). De vrijmetselarij te Lokeren en Sint-Niklaas wekte de (vluchtige) belangstelling op van een paar amateur-historici en aan de afdelingen hedendaagse geschiedenis van de UCL en de Luikse universiteit werd het thema evenmin uit de weg gegaan (26).

Sinds het einde van de jaren 1970 zit het maçonnieke onderzoek duidelijk in een versnellingsfase, wat zich onder meer laat aflezen uit de toename van het aantal initiatieven en publikaties. In Gent en Luik kwam de produktie weliswaar tot stilstand, maar aan de beide Brusselse universiteiten en vooral aan de ULB kwamen er verschillende publikaties toe stand. H. Hasquin vormde er meestal de spil van. Men denke slechts aan de reeks "Laïcité" van het "Centre d'Action laïque", die mede door de "Editions de l'ULB" uitgegeven werd en waarin de werken "Histoire de la Laïcité" en "Visages de la Franc-Maçonnerie belge" verschenen, die aan de 19de eeuw ruimschoots aandacht schenken (27). Het "Institut d'Histoire du Christianisme" betrok maçonnieke thema's eveneens in zijn colloquia en in tijdschriftnummers, terwijl het onder leiding van G. Cambier ook instond voor de uitgave van Bartiers verzameld werk over de vrijmetselarij (28). De loges en obediënties bleven evenmin afzijdig.

(23) P. BORMANS (ed.), *Vrijmetselarij*, Brussel, V.U.B., Studiekring Vrij Onderzoek, 1974, 85 p.

(24) U. DECAT (ed.), *Klasse en ideologie in de Vrijmetselarij. Classes et idéologies dans la Franc-Maçonnerie*, Tijdschrift voor de Studie van de Verlichting, V.U.B., IV, 1976, nrs. 3-4, V, 1977, 1.

(25) J.S. WIJNE, "Invloeden op de Belgische vrijmetselarij in het begin van de 19de eeuw", *Thoth, Tijdschrift voor Vrijmetselaars*, 1964, pp. 81-86; "De Luikse vrijmetselaren tijdens de Belgische opstand van 1830", *Ibidem*, 1967, pp. 25-31; "De ontvangst van de bul van 1825 in de Nederlanden", *Ibidem*, 1965, pp. 59-63; "Over de verhouding van de Belgische Vrijmetselaren ten opzichte van de Vrijmetselarij in de Nederlanden", *Ibidem*, 1967, pp. 44-50.

(26) Zie infra, noten 38, 52, 63.

(27) H. HASQUIN (dir. scient.), *Histoire de la Laïcité principalement en Belgique et en France*, Bruxelles, 1981, 329 p. (Centre d'action laïque, Série "Recherches", 3); H. HASQUIN (dir. scient.), *Visages de la franc-maçonnerie belge du XVIIIe au XXe siècle*, Bruxelles, 1983, 355 p. (Centre d'action laïque, Série "Recherches", 4).

(28) J. BARTIER, *Laïcité et Franc-Maçonnerie. Etudes rassemblées et publiées par G. Cambier*, Bruxelles, 1981, 377 p. (Institut d'histoire du Christianisme et de la pensée laïque).

“Les Amis Philantropes” verzorgden reeds in 1972 een anastatische heruitgave van Lartigue (29); de “Gemengde Orde Le Droit Humain” ging over tot de opstelling van een historiek, waarbij beroep gedaan werd op beroepshistorici. Het eerste deel, dat ook de late 19de eeuw behandelt, verscheen in 1978 (30). Zonder het voorbereidende werk dat de laatste jaren verricht werd, zou de in 1983 gehouden, wetenschappelijk hoogstaande ASLK-tentoonstelling “Een eeuw vrijmetselarij in onze gewesten” dan ook onmogelijk geweest zijn. Dank zij een ploeg specialisten die ook de 19de eeuw beheersen, ontstond er een catalogus die in vele opzichten representatief is voor de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek (31).

Analyseert men het literatuurbestand vervolgens vanuit een thematisch oogpunt, dan is de hoeveelheid algemene overzichten en syntheses frappant te noemen. Aan Cléments synthese gingen reeds een aantal oudere introducties vooraf. Cordiers poging uit 1854 was te bescheiden om echt interessant te zijn (32); Goffins ambities gingen in 1862 weliswaar verder maar aangezien hij opklom tot “les temps les plus reculés” krijgt de lezer weinig zicht op de 19de eeuw (33). Van Chiberts overzicht uit 1908 wordt hij evenmin veel wijzer (34). Cléments “Histoire de la Franc-Maçonnerie belge au XIXe siècle” daarentegen is tot op heden een klassiek werk gebleven. Aangevuld met informatie uit recentere detailstudies werden er sinds 1975 een aantal korte introducerende artikels geproduceerd. J. Bartiers bijdrage tot de “Histoire de la Laïcité” behoort hiertoe (35), evenals het reeds vermelde chronologische overzicht van J. Hoebanx (36). Een uitvoeriger samenvatting treft men voor de periode vóór 1840 in

(29) *Les Amis Philantropes à l'Orient de Bruxelles. Histoire d'une loge des origines à 1876*, Bruxelles, Association des Amis Philantropes, 1972.

(30) *Histoire de la Fédération belge du Droit Humain. Tome I. Des origines à la guerre de 1940-1945*, (Bruxelles), 1978, 319 p.

(31) Brussel, ASLK, 1983, 231 p.; *Un siècle de Franc-Maçonnerie dans nos régions, 1740-1840*, Bruxelles, CGER, 1983, 231 p.

(32) A. CORDIER, *Histoire de l'ordre maçonnique en Belgique*, Mons, 1854, 392 p.

(33) J. GOFFIN, *Histoire populaire de la Franc-Maçonnerie*, Spa, 1862, 559 p.

(34) P. CHIBERT, “Les loges belges depuis la fondation de la loge de Mons (1721) jusqu'à la création du Grand Orient de Belgique”, *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 5908, pp. 269-303.

(35) J. BARTIER, “La franc-maçonnerie et les associations laïques en Belgique”, in H. HASQUIN (dir. scient.), *Histoire de la Laïcité...*, pp. 177-200.

(36) J.-J. HOEBANX, “L'implantation et l'expansion de la Franc-Maçonnerie..”.

de ASLK-catalogus aan (37) en in de verhandeling van Maisin, die de structuur van de Belgische Vrijmetselarij tussen 1837 en 1900 weergeeft (38). In meer algemene werken over de maçonnerie vergeet men meestal ook niet een korte historiek te geven. Zowel in de "Progressieve Vrijmetselarij", als in Dierickx' "Grote onbekende" is dit het geval (39), terwijl Van Loo's inleiding op de geschiedenis van de Nederlandse Vrijmetselarij de Belgische loges tijdens het Verenigd Koninkrijk geenszins onbesproken laat (40). Een paar bijdragen slaan ten slotte ook op de maçonnerie in haar geheel, maar zonderen een paar specifieke onderwerpen af : de relatie tussen Belgische en Nederlandse maçons bij voorbeeld (41), de militaire loges in onze gewesten (42), Franse en Italiaanse maçons hier te lande onder de regering van Willem I, de sociale evolutie van de maçonnerie (43), etc.

Loge- en obediëntie-monografieën en studies over de vrijmetselarij in een welbepaalde stad vormen een van oudsher veel beoefend genre in de historiografie. In sommige centra bestaat er reeds een lange en voortreffelijke traditie. De Brusselse "Amis Philanthropes" staat in dit opzicht zeker aan de top. Lartigues' werk werd er immers voortgezet door J. Hoebanx en R. Desmed. Op een overtuigende wijze analyseerde eerstgenoemde zowel de sociale samenstelling als de activi-

(37) R. DESMED, "La Franc-Maçonnerie en Belgique au XIXe siècle, 1796-1840", *Un siècle de Franc-Maçonnerie...*, pp. 41-58; IDEM, "De vrijmetselarij in België in de XIXde eeuw (1796-1840)", *Een eeuw vrijmetselarij...*, pp. 41-58.

(38) F. MAISIN, *Organisation et structures de la franc-maçonnerie belge, 1837-1900*, mémoire de licence, Université Catholique de Louvain, Faculté de Philosophie et Lettres, 1972, 242 p.

(39) *Progressieve Vrijmetselarij*, Brussel, 1975; M. DIERICKX, *De Vrijmetselarij. De grote onbekende (1717-1967). Een poging tot inzicht en tot waardering*, Antwerpen-Utrecht, 1967.

(40) P.J. VAN LOO, *Geschiedenis van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootosten der Nederlanden*, Voorburg, Maçonnieke Stichting Ritus en Tempelbouw, 1967, pp. 99-118.

(41) J.S. WIJNE, "Over de verhouding van de Belgische Vrijmetselaren ten opzichte van de Vrijmetselarij in de Nederlanden", *Thoth*, 1967, pp. 44-50.

(42) F. G(ONZE), "Les loges militaires et leur influence sur l'essor de la Franc-Maçonnerie en Belgique", *Bulletin du Suprême Conseil de Belgique*, 1949-1950, pp. 105-175; R. DESMED, "A propos des loges militaires", *Les Amis Philanthropes à l'Orient de Bruxelles. Histoire d'une loge des origines à 1876*, Bruxelles, 1972, pp. 9-36; IDEM, "Les loges militaires en France et en Belgique et la loge des Amis Philanthropes", in H. HASQUIN (dir. scient.), *Visages de la franc-maçonnerie belge...*, pp. 127-148.

(43) J. BARTIER, "Franc-maçons italiens et français à Bruxelles à l'époque du roi Guillaume d'après des documents inédits", *Risorgimento*, 70, 1964, pp. 24-28; IDEM, "L'évolution sociale de la Franc-Maçonnerie", *La Pensée et les Hommes*, 20, 1977, pp. 275-290. Beide artikels werden overgenomen in J. BARTIER, *Laïcité et Franc-Maçonnerie...*, pp. 203-223; 319-342.

teiten van deze loge tijdens de Franse tijd. Hij gaf daarmee aan welke kwaliteiten een degelijke logemonografie kan bezitten (44). De tweede auteur vond in het archief van deze loge tal van aanknopingspunten om de houding van de 19de-eeuwse maçons te reconstrueren (45). De geschiedschrijving van de Luikse loge gaat nog verder in het verleden terug. De periode vóór 1830 werd al sinds het midden van vorige eeuw summier behandeld (46), terwijl J. Debruge dit werk, even summier, voor heel de 19de eeuw voortzette (47). Op een paar notities van J.S. Wijne na, ontbreekt echter elk recent onderzoek. De Antwerpse "La Persévérance" en "Les Elèves de Thémis" bezitten modernere historische inleidingen (48). Dank zij de belangstelling van E. Goblet d'Alviella, G. de Froidcourt en F. Clément bleef de geschiedenis van de Naamse loge evenmin geheel onbekend (49), terwijl N. Cuvelliez enkele pogingen ondernam m.b.t. de Bergense loge in de 19de eeuw (50). De situatie in Gent is nagenoeg dezelfde : een paar zeer algemene korte historische schetsen verschenen erover (51). Enkele kleinere maçonnieke centra, zoals Kortrijk, Sint-Niklaas, Brugge, Verviers, Ath, Durbuy, Beverlo, Boussu, Nijvel en Leuven beschikken ook over een inleiding op hun geschie-

(44) J.-J. HOEBANX, "Quelques aspects de la vie d'une loge bruxelloise, les Amis Philanthropes, sous le Directoire, le Consulat et l'Empire, 1798-1813", *Cahiers bruxellois*, XVII, 1972, pp. 136-196. Deze bijdrage werd eveneens opgenomen in H. HASQUIN (dir. scient.), *Visages de la franc-maçonnerie belge...*, pp. 89-125.

(45) Cfr. infra, voetnoten 60 en 67.

(46) U. CAPITAINE, "Aperçu historique sur la Franc-Maçonnerie à Liège avant 1830", *Bulletin de l'institut archéologique liégeois*, 1852, pp. 406-436. V. DWELSHAUWERS-DERY, *Histoire de la Franc-Maçonnerie...*

(47) J. DE BRUGE, *Abrégé de l'histoire de la Respectable Loge La Parfaite Intelligence et l'Etoile Réunies à l'Orient de Liège, 5770-5925*, (Liège), 1927, 20 p.

(48) M. DE SCHAMPHELEIRE, "De loge "La Persévérance" (1832-1850)", *Annuaire GOB - Jaarboek GOB*, 1972, pp. 77-121; *Les Elèves de Thémis*, 5808-5933, Antwerpen, 1933, 155 p.

(49) E. GOBLET D'ALVIELLA, "Essai sur l'origine et l'histoire de la Respectable Loge La Bonne amitié à l'Orient de Namur", *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 5908, pp. 95-126; G. DE FROIDCOURT, *La Franc-Maçonnerie à Namur avant 1830*, Namur, 1939, 24 p.; F. CLEMENT, "Contribution à l'histoire de la Respectable Loge "La Bonne Amitié" à l'Orient de Namur", *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 5924, pp. 141-288.

(50) N. CUVELLIEZ, *Deux siècles de Maçonnerie montoise. Recueil d'études historiques*, Mons, 1959, 119 p.

(51) (A. VERBÈEMEN), "La Franc-Maçonnerie gantoise", s.l., 1953, 34 p.; D. DESTANBERG, *Histoire de la Respectable loge de St. Jean sous le titre distinctif du Septentrion à l'Orient de Gand. 5811-5911*, Gent, 1911, 135 p.

denis (52). Monografieën over obediënties zijn daarentegen uiterst zeldzaam : naast deze over "Le Droit Humain" en een paar introductions die J. Vanroelen over hetzelfde onderwerp schreef (53), is het terrein onbetreden.

Met de biografische studies over actieve maçons dient eveneens nog een begin gemaakt te worden. Slechts een paar onder hen kregen enige aandacht : Ch. De Coster, E. Defacq, F. Cocq en twee Luikse magistraten (54). Wel boog P. Delsemme zich systematisch over de 19de-eeuwse literatoren die tevens vrijmetselaar waren (55). Aan-

(52) F. DE BACKER, *La Maçonnerie à Courtrai avant l'installation de la Respectable Loge l'Amitié en 5806*, Bruxelles, 1958, 61 p.; A. BUVE, "De vrijmetselarij te Sint-Niklaas in de XIXde eeuw", *Annalen van de oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1970, 73, pp. 49-52; H. DE SCHAMPHELEIRE, "Aanvullende lijst van enkele inwoners van Sint-Niklaas die lid waren onder de Franse bezetting van de loge "L'Accord Parfait" te Lokeren", *Annalen van de oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, LXXIII, 1970, p. 287; A. VAN DEN ABEELE, "De Brugse vrijmetselaarsloge "La Parfaite Egalité". Een tip van de sluier gelicht", *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 151, januari 1985, pp. 13-34; IDEM, "La Réunion des Amis du Nord" à Bruges. *Une résurrection manquée. 1837-1838*. Brugge, 1986, 75 p.; F. DE JAEGER, "La Loge "Les Philadelphes" à Verviers", *Bulletin des Archives verviétoises*, VI, 1970, pp. 15-37; G. DE FROIDCOURT, *La Franc-Maçonnerie du pays du Hainaut. Une loge maçonnique à Ath il y a cent ans "La Renaissance", 1839-1845*, Gembloux, 1938, 24 p.; F. MANDAUX, "Contribution à l'histoire de la Respectable Loge "La Renaissance" à l'Orient d'Ath", *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 5826, pp. 158-181; W. GORISSEN, "Histoire d'un atelier en sommeil : la respectable loge l'Etoile des Ardennes à l'orient de Durbuy", *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 5910, pp. 110-130; M. DE SCHAMPHELEIRE, "L'Union Militaire, Oosten Kamp van Beverlo, 1839-1846", *Annuaire GOB - Jaarboek GOB*, 5971, 17, pp. 11-22; M.-A. ARNOULD, "Une loge maçonnique sous l'Empire "Les Vrais Philanthropes" de Boussu (Hainaut), 1808-1814", *Valenciennes et les Anciens Pays, Valenciennes*, 1976, pp. 261-279; H. SARLY, *Contribution à l'histoire de la Franc-Maçonnerie à Louvain (5773-5958)*, Bruxelles, 1958, 24 p.; M.-A. ARNOULD, "Les franc-maçons nivellois et carolorégiens sous l'Empire (1807-1813)", in H. HASQUIN (dir. scient.), *Visages...*, pp. 149-170.

(53) *Histoire de la Fédération belge du Droit Humain...*; J. VANROELEN, "De Belgische Federatie "Le Droit Humain", in P. BORMANS (ed.), *Vrijmetselarij...*, pp. 47-70; IDEM, "Le Droit Humain. Gemengde Internationale Orde in België", *Woordenboek van Belgische en Nederlandse Vrijdenkers*, Brussel, V.U.B., Centrum voor de Studie van de Verlichting en van het Vrije Denken, 1982, pp. 41-63.

(54) J. BARTIER, "Charles de Coster et la Franc-Maçonnerie", in J. BARTIER, *Laiçité et Franc-Maçonnerie...*, pp. 7-12; E. WITTE, "Eugène Defacqz, une figure éminente sous le règne de Léopold Ier", *Industrie*, 1971, 11, pp. 689-694; N. ROSEL, *Fernand Cocq. De sa pensée philosophique à son action politique*, mémoire inédit, Université libre de Bruxelles, 1976; G. DE FROIDCOURT, "Deux magistrats français à Liège", *Bulletin de la Société d'Histoire Le Vieux Liège*, VI, 149.

(55) P. DELSEMME, "Ecrivains belges franc-maçons de jadis et de naguère : du prince Charles-Joseph de Ligne à Johan Daisne et Fernand Dumont", in H. HASQUIN (dir. scient.), in *Visages de la franc-maçonnerie belge...*, pp. 197-355.

knopingspunten om op geordende wijze biografisch werk te verrichten zijn er nochtans genoeg. Men denke slechts aan de talrijke necrologische bijdragen, aan notities in monografieën en bronnenpublicaties en aan de biografische referentiewerken over de profane activiteiten. Het Vrijdenkerslexicon, uitgegeven door het V.U.B.-Centrum voor de Studie van de Verlichting en het Vrije Denken, zou in deze zeker een stimulerende rol kunnen spelen.

In de studies die sinds de jaren 1960 het licht zagen, staat de vraag naar de maatschappelijke en politieke krachten ongetwijfeld centraal. Er werden zelfs bescheiden pogingen ondernomen om enig zicht op het geheel te krijgen. Zulks gebeurde onder meer in de ASLK-catalogus, terwijl de periode 1830-1855 al iets verder uitgewerkt werd en het cruciale thema terzake, met name de afschaffing van het artikel 135 uit de statuten dat de discussies over godsdienst en politiek verbod, ook al aan de orde kwam (56). Deze overzichtsartikels brengen weliswaar interessante suggesties aan, maar ze blijven al te zeer aan de oppervlakte.

Als men het geringe aandeel nagaat van de analyses die de specifieke thema's betreffen, dan kan dat ook moeilijk anders. De relatief grootste aandacht gaat in deze bijdragen naar de verhouding van de maçonnerie t.o.v. de kerk, de godsdienst en de secularisering. Zo publiceerde Clément reeds over "L'Invocation du Grand Architecte de l'Univers" tijdens de periode 1832-1880 (57). De scherpe aanval van de Belgische bisschoppen in 1837-1838 kreeg Bartiers aandacht (58). J. Stengers ging de introductie van het vrij onderzoek in het midden van de eeuw na (59). R. Desmed verzamelde informatie over de evo-

(56) E. WITTE, "De vrijmetselarij als politieke factor..."; IDEM, "Introduction", *Documents relatifs à la franc-maçonnerie belge...*, pp. 1-18; IDEM, "Les loges belges vers le milieu du XIXe siècle : lieux de rencontre d'anticléricalisme engagé et de progressisme social modéré", U. DECAT (éd.), *Klasse en ideologie...*, pp. 493-504; A. MIROIR, "Franc-maçonnerie et politique en régime censitaire. Essai sur l'abrogation de l'article 135 des statuts et règlements généraux (1854-1870)", in H. HASQUIN (dir. scient.), *Visages de la franc-maçonnerie...*, pp. 229-244.

(57) F. CLEMENT, *L'Invocation au Grand Architecte de l'Univers dans les Loges dépendant du Grand Orient de Belgique 1832-1880*, Bruxelles, Grand Orient de Belgique, 1935, 80 p.

(58) J. BARTIER, "La condamnation de la franc-maçonnerie par les évêques belges en 1837", in J. BARTIER, *Laïcité et Franc-Maçonnerie...*, pp. 225-231. Dit artikel verscheen aanvankelijk in *La Revue Nouvelle*, XLVIII, 1968, pp. 272-278 en in *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 5969, pp. 5-12.

(59) J. STENGERS, "L'apparition du libre examen à l'université de Bruxelles", *Revue de l'Université de Bruxelles*, XVI, 1963-1964, pp. 50-136.

lutie van het religieuze sentiment van de Brusselse vrijmetselaars, over hun reacties op de kerkhovenkwesitie en over de wijze waarop ze het katholicisme ervoeren in de tweede helft van de eeuw (60).

In het verlengde van deze thematiek ging de aandacht ook naar de band tussen de ULB en de maçonnerie. Over deze relatie verscheen er reeds in 1963 een bijdrage, gevolgd door een artikel van J. Bartier waarin ze tegen een ruimere ideologische en politieke achtergrond werd geplaatst, terwijl in twee beknopte inleidingen de stichtingsfase van de universiteit onder de loep genomen werd (61). Het lager en middelbaar onderwijs kreeg sporadische aandacht (62). In dezelfde belangstellings sfeer horen ook de studies thuis die aantonen dat de orde aan de basis lag van het ontstaan en de ontwikkeling van de Belgische liberale partij. Wegens de bronnenstudie die eraan voorafging is Bartiers uitgebreid artikel "Théodore Verhaegen, la franc-maçonnerie et les sociétés politiques" daarbij baanbrekend geweest (63). Hij beperkte zich echter hoofdzakelijk tot de Brusselse situatie. In het werk over de "Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden, 1830-1848" werd het thema verder uitgewerkt m.b.t. de andere centra, waarbij de rol van de Luikse en Bergense loges ook op de voorgrond kwam (64).

(60) R. DESMED, "L'évolution du sentiment religieux chez les franc-maçons belges entre 1830 et 1914. L'exemple des loges bruxelloises", in J. PREAUX (éd.), *Problèmes d'histoire*; IDEM, "La question des cimetières et les franc-maçons bruxellois (1861-1871)", *Ibidem*, 9, 1980, pp. 135-154; IDEM, "Un discours maçonnique inédit sur l'histoire politique du catholicisme", in G. CAMBIER (éd.), *Problèmes d'histoire du Christianisme*, 1979, 8, pp. 81-100.

(61) J. BARTIER, "L'Université libre de Bruxelles au temps de Théodore Verhaegen", *Bulletin de l'Union des Anciens Etudiants de l'ULB*, 265, pp. 9-17; 266, pp. 7-20; 267, pp. 13-24; 276, pp. 5-20. De studie werd opgenomen in J. BARTIER, *Laïcité et Franc-Maçonnerie...*, pp. 13-71; E. WITTE, "De rol van de vrijmetselarij in de stichting van de ULB", in P. BORMANS, *Vrijmetselarij...*, pp. 21-30; A. UYTTEBROECK, "Les libéraux et la fondation de l'Université libre de Bruxelles", *Eglise et Enseignement. Actes du Colloque du Xe anniversaire de l'Institut d'Histoire du Christianisme de l'ULB*, pp. 169-179.

(62) R. DESMEDT, "A propos d'un mémoire de la loge des "Amis Philanthropes" sur l'enseignement primaire obligatoire et laïque", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 53, 1975, pp. 357-401. Deze bijdrage werd opgenomen in H. HASQUIN (dir. scient.), *Visages de la franc-maçonnerie belge...*, pp. 193-227; IDEM, "La franc-maçonnerie et la laïcisation de l'enseignement (1830-1914). Un exemple : la loge des "Amis Philanthropes" de Bruxelles", *Eglise et Enseignement...*, pp. 197-222.

(63) In *Revue de l'Université de Bruxelles*, XVI, 1963-1964, pp. 137-233.

(64) E. WITTE (Brussel, Gemeentekrediet, 1973, 2 dln.). A. CORDEWIENER wijdde later in deze zelfde politieke context uit over de Luikse situatie : *Organisations politiques et milieux de presse en régime censitaire. L'expérience liégeoise de 1830 à 1848*, Paris, 1978.

Over de wijze waarop de vrijmetselarij op de Vlaamse emancipatiestrijd reageerde, tast men evenmin helemaal in het duister. De "Encyclopedie voor de Vlaamse Beweging" stimuleerde dit onderzoek en er resulteerde een bijdrage uit waarin zowel de relatie tot de Nederlandse obediëntie werd nagegaan als het Vlaamsgezinde optreden van de Antwerpse, Gentse en Brusselse loges. Deze bijdrage verscheen ook in een meer ge vulgariseerde vorm (65). Naar een paar andere onderwerpen werd ten slotte sporadisch geïnformeerd. Over de aandacht van de vrijmetselarij voor de pers is men enkel op de hoogte met betrekking tot één Brugse krant onder het Verenigd Koninkrijk (66); aangaande het militaire vraagstuk zijn een paar Brusselse reacties bekend, wat eveneens het geval is voor de feministische en anti-feministische opstelling van de Belgische vrijmetselarij in de 19de eeuw (67).

*
* *
*

Het werd hier al gezegd : de laatste twintig jaar werd er in alle opzichten een flink eind weg afgelegd bij het bestuderen van de vrijmetselarij in de 19de eeuw. Maar desondanks is de balans die men momenteel kan opmaken allerminst positief. Zo valt een verregaande eenzijdigheid betreffende de keuze van de studieobjecten duidelijk op. Broksgewijs werden een aantal uiteenlopende thema's aangepakt, deelaspecten kwamen ervan aan bod, maar tot een doorgedreven behandeling van welbepaalde thema's of tot repliekonderzoek kwam

(65) E. WITTE & H. GAUS, "Vrijmetselarij en Vlaamse Beweging", *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt-Amsterdam, 1975, dl. 2, pp. 1975-1984; E. WITTE, "De reactie van de Belgische Vrijmetselarij op de Vlaamse Beweging in de 19de eeuw", *Ons Erfdeel*, Rekkem, 22, 1979, 1, pp. 56-65; IDEM, "La franc-maçonnerie belge face au mouvement flamand au XIXe siècle", in H. HASQUIN (éd.), *Visages de la franc-maçonnerie belge...*, pp. 244-255; IDEM, "La franc-maçonnerie belge face au mouvement flamand", *Septentrion. Revue de culture néerlandaise*, 12, 1983, 2, pp. 48-53.

(66) F. SIMON, "De "Journal de la Flandre Occidentale". Een regerings- en logekrant te Brugge in de Nederlandse tijd (26 aug. 1818-27 febr. 1820)", *Handelingen van het Genootschap "Société d'Emulation" te Brugge*, CII, 1965, pp. 106-124.

(67) R. DESMED, "Les problèmes de la défense nationale de 1830 à 1840 vu par des franc-maçons belges particulièrement à Bruxelles", *Actes du Colloque d'Histoire militaire*, Bruxelles, 1981; IDEM, "Examen du problème de l'émancipation de la femme par la Loge "Les Amis Philanthropes" vers 1860", *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1977, 3-4, pp. 386-413.

men zelden. Er ontstond met andere woorden een onvolledige mozaïek van heel wat kleine stukjes maar die lang nog niet in elkaar passen. De lijst van onbehandelde onderwerpen is inderdaad zeer uitgebreid. Op sociaal vlak is er noch vergelijkbaar onderzoek naar de recruitering en samenstelling van de basis, noch naar deze van de overkoepelende structuren. De sociale emancipatiestrijd en alle aspecten die met de verruiming van de burgerlijke democratie te maken hebben, blijven grote onbekenden. Het sociale en morele gedrag in logeverband werd nog nauwelijks aangeraakt. Ideologieën, normenstelsels, waardensystemen, attitudes en de mentaliteit in het algemeen, kregen slechts een minimale aandacht. Voor de culturele en artistieke aspecten bestaat evenmin enige belangstelling. De klemtonen liggen doorgaans ook meer op de institutionele en formele aspecten en relaties en in veel mindere mate op de feitelijke verhoudingen en achterliggende krachten. Dit onevenwicht vindt men trouwens ook terug als men de geografische localisering van de studieobjecten nagaat. Eén stad, en meer bepaald één loge ("Les Amis Philanthropes") mocht zich al verheugen in een min of meer systematische belangstelling. De andere werkplaatsen komen slechts occasioneel aan bod of blijven opgesloten in het oppervlakteonderzoek. Belangrijke maçonnieke centra als Luik, Bergen, Antwerpen en Gent blijven totaal onderbelicht. Voor wat de maatschappelijke opstelling van de maçonnerie betreft, treedt het midden van de eeuw het sterkst op de voorgrond maar de periodes vóór 1830 en na 1870 kwamen nog nauwelijks aan bod. Ook wat de historische dimensie betreft is er dus sprake van eenzijdigheid.

Zijn de vragen die op de onderzoeker afkomen zeer dispaaraat, ook wat de aanpak en de methode betreft, valt deze eigenschap op. De meerderheid van de studies zijn feitenreconstructies die niet dikwijls boven het kroniekkarakter uitstijgen en zeer dicht bij de inhoud van het bronnenmateriaal blijven. Beknoptheid is het tweede kenmerk van heel wat bijdragen. Korte neerslagen van een gering aantal bevindingen en oppervlakkige, zwak onderbouwde overzichten overheersen. Uitgewerkte probleemstellingen treft men zelden aan. En wanneer de betogen uitvoeriger zijn dan bezitten ze meestal sterk erudiete klemtonen, met ook heel wat overdreven aandacht voor het anecdotische. Veel wetenswaardig werd op die manier al wel aan de oppervlakte gebracht, maar het particuliere en het evenementiële staan daarbij steeds voorop. In het geheel ontdekt men vooralsnog weinig lijn. De structuur is dan ook bijzonder los te noemen. Een uitgewerkt onderzoeksprogramma en een gerichte vraagstelling ontbreken trouwens goeddeels en zelfs van problematisering is er slechts in weinig gevallen echt sprake. Pogingen om aan

te sluiten bij een richtinggevend interpretatiekader treft men dan ook weinig aan. Op het vlak van de methode constateert men een gebrek aan onderzoeks-, interpretatie- en formuleringswijzen ontleend aan de moderne maatschappijwetenschappen, zoals de sociologie, de politologie en de psychologie. De technieken uit die disciplines worden zelden op de maçonnerie toegepast. Wegens enerzijds de ontstentenis aan enige theorievorming en aan algemeen geldende criteria betreffende de methoden van onderzoek en anderzijds de gevarieerdheid aan onderzoeksobjecten en invalshoeken, is het momenteel zelfs onmogelijk vergelijkbare resultaten te verkrijgen.

Kortom, ondanks de vlucht die het onderzoek recentelijk nam, laat de huidige stand van de literatuur een onbevredigende indruk na. Wil men hieraan verhelpen en de historiografie van de 19de-eeuwse vrijmetselarij op een hoger niveau tillen, dan dienen m.i. in de allereerste plaats de onoverkomelijke hindernissen inzake bronnenconsultatie weggeruimd te worden. Zolang de archieven niet degelijk geconserveerd, gerepertorieerd en geïnventariseerd worden en ook niet systematisch opengesteld worden voor vakmensen zal de nood aan verwetenschappelijking zich blijven laten voelen.

E. Witte, Scailquinstraat 37, bus 12, 1030 Brussel